

⁵⁹ Az Unitárius Egyház kéziratos főtanácsi és képviselőtanácsi jegyzőkönyvei az Unitárius Püspökség levéltárában találhatóak.

⁶⁰ Kolozsvári Közlöny 1861. júl. 6.

⁶¹ *Főpapi törvényszék jegyzőkönyve* II. köt. (1858–1869). 1861. jún. 13-i ülés 30. sz. (Kéziratos kötet az Unitárius Püspökség levéltárában)

⁶² Boros György: *Dr. Brassai Sámuel élete*. Cluj-Kolozsvár, 1927. 291.

⁶³ L. J.: *Gyergyai Ferencz*. I. h.

⁶⁴ Az Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve 1868. 396. sz.

⁶⁵ Uo. 1869. 395. sz. és 1870. 37. sz.

⁶⁶ Uo. 1874. 63. sz.

⁶⁷ Halálát az unitárius Halotti anyakönyvbe 1874/16. sz. alatt iktatták. Tévesen minősítik özvegynek.

⁶⁸ *Hírharang*. Magyar Polgár 1874. márc. 24.

⁶⁹ *Necrolog*. Keresztény Magvető 1874. 200.

⁷⁰ Fővárosi Lapok 1874. márc. 27., Budapesti Közlöny 1874. márc. 27., márc. 29. Vasárnapi Újság 1874. márc. 29.

⁷¹ Kertek-Grădini parcella 1133. sz.sír. Út felőli oldalán Dr. Gyulafalvy Tamásné Dr. Gyergyay Judit sírfelirata olvasható.

⁷² Miskolczi Gáspár idézett tanulmánya. Gyergyai szerepel még az Új Magyar Irodalmi Lexikon (1994) I. kötetében: 718. A családnál fennmaradt Gyergyairól egy Barabás Miklós festette (1837-ből származó) arckép és egy Veress Ferenc készítette (talán az 1860-as évekből származó) egész alakos „Cabinet kép”.

SIMÉN DOMOKOS

KÖZÖS MÚLTUNK EMLÉKEIBŐL^{*}

Unitárius–református együttélés (szimbiózis?) a Székelyföldön
a XVI–XVII. századfordulón

A kereszténység történetében a legnagyobb szellemi mozgalom a reformáció, a XVI. századi Európa újjászülője. Új szellem indult útjára, mely felszabadult a középkori egyházi „uralom” alól, a szabad szellem jöhoz jutott, és új értékrendszert alakított ki. A türelmetlen korszellemben jelentkezett a „türelem” is. A reformáció a szabadság gondolatának a csírájából nőtt ki, árnyéka a türelmetlenség volt, terméke a „hitviták szenvedélyessége”. A korabeli Erdély politikai, társadalmi, földrajzi adottságainál fogva a hitviták szenvedélyes hangú és hangulatú országává lett Európának. Az alakuló ország János Zsigmond korában háromnyelvű, négy „nemzetiségű” volt, (a negyediknek a románt is bevettem). 14 év alatt négy és „fél” (román ortodox) felekezet nyerte el a tör-

* Elhangzott a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiumának tudományos ülésén. Megjelent eredeti szövegében a Vallási Néprajz 1996. VIII. 217–234. lapjain. Ez a tanulmány annak rövidített formája. S. D.

vényesítés jogát az országgyűlésben: a római katolikus mellett 1557-ben a lutheránus, 1564-ben a református és 1571-ben az unitárius. Egyféle törvényeségi formát az evangélikusi és reformátusi „színeződésben” az erdélyi románság nyerte el.

A gyors fejlődést a hitviták, a könyvek kiadása, „az utcán, az asztalok melletti napi” viták szorgalmazták. A viták hangja, hangneme változatos. Pokoly így jellemzi a Méliusz és a Dávid Ferenc hitvitáit: „Míg Méliusznak minden irata a szenvedély legerősebb kifakadásaival van tele, míg ellenfeleit folyton büntetné, égetné, kövezné, addig az unitárius művek állandóan azt hangsúlyozzák, hogy a hit kérdésében mellőzni kell minden erőszakot, Istenre bízva az ügyet”.¹ A reformációban s a szerveződő Erdély-országban megosztották és szembeállították egymással nem csak a társadalmi kérdések, hanem a vallási különbségek is a népességet. A fejedelmek érdeke az ország egysége volt, a múltból hozott hagyományok és kiváltságok mellett a vallási különbözőségeket ezt az egységet gátolták. János Zsigmond próbálkozása, hogy az egységet megteremtse, nem sikerült, amiből a későbbi fejedelmek is tanultak, hogy központi irányítással az egység nem valósítható meg; de annak létrehozására államérdekből szükség van. Ennek a szükségnek rendelték alá valláspolitikájukat: a katolikus Báthoriak a katolikus vallást akarták visszaállítani, a református fejedelmek a református vallást akarták, az akkori szóhasználat szerint „orthodox”-szá, államvallássá tenni.

Tárgyannak a vallások együttélését választottam. Ezért általánosságban a különböző felekezetek „együttéléséről” kell egy pár dolgot elmondanom. Az ortodox egyház evangélikus, majd református elszínesítése csak kísérlet maradt. Elszigetelődtek nyelvi alapon is. A római katolikus egyházat megtépázta a reformáció, kisebb régiók (Gyergyó, Boldogasszonyfalva Csíkban, Szeredában a Bethlen Gábor és a Mikó Ferenc kapitánysága) lehetőséget adtak a protestáns vallásoknak, hogy hajszályökereket eresszenek, de ez nem volt hosszú életű, mert Csík-, Gyergyó és Háromszék felső része végül is megmaradt a katolikus vallásban, semmi közösséget nem vállalva a további reformációval². Mereven utasítottak vissza, a kezdeti szakasza után, minden protestáns kísérletet³. A városi evangélikusság német ajkú volt. Itt beszélhetünk közös együttélésről, abban az értelemben, hogy a reformáció egy irányát követve a német ajkú lakosság is követte a város magyar ajkú népességét, de külön papot, tanítót tartott, és a város vezetésében nem vallásilag, hanem nemzetiségileg követelte az arányszáma szerinti jogot a vezetőségben. Felekezetközi, de főleg nemzetiségi ellentétek több alkalommal és helyen állottak elő. A lutheránus irányzat elterjedése elején az erdélyi magyarság egy része is csatlakozott az új valláshoz, de a külön jogállása a szászoknak-németeknek, a magyarságnak és a székelységnek valóságos együttélést nem eredményezett. Ezért választották meg Dávid Ferencet a magyar anyanyelvű evangélikusok első püspöküknek, míg a szászok Szébenben a nyelvüket beszélő másik evangélikus püspök választásával különültek el. A református vallás elterjedésekor a kolozsvári zsinatukon a reformátusok eretnekeknek nyilvánították, és a hatóságuk alá tartozó helységekben, nemzetiségtől függetlenül, megtartották és

tartatták a lutheránus vallást. Együttélésről e három felekezet esetében nem beszélhetünk.

A református vallással kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy a szimbiózisig menően volt együttélése az unitárius vallásnak és egyháznak.

1563-ban már tömegesen voltak reformátusok Erdélyben, elterjedését elősegítette az, hogy Debrecen közvetítésével jött, és a német „ellenállással” szembeni kifejezésként magyar vallásnak nevezték. Követői a Székelyföldön sokasodtak meg. 1564-ben Dávid Ferencet püspökükké választották, és elismert egyház lettek. A szervezés még folyamatban volt, amikor 1568-ban a tordai országgyűlés vallás- és lelkiismereti szabadságának ediktumával jelentkezett az unitárius vallás is, melyet Dávid Ferenc, a volt református püspök alapított meg. 1571-ben a marosvásárhelyi országgyűlés végzése ismerte el bevett vallásnak - recepta religionak- az unitárius vallást. Ekkor még a hitelveink nem voltak kialakulva, tisztázva, a református és unitárius vallás közötti különbségek, a szertartáshelyi egyházszerkezeti és az egyházi énekek közti hasonlóság közelítette a két felekezetet. Mindkettő magyar vallás lett. Dávid Ferencnek az 1579. évi mártírhalálakor még nyitott volt úgy az unitárius visszafajított vallásnak a végleges megfogalmazása. A székely közösség „vette az unitárius hitet”, hiszen az egyszerű emberek nem voltak hittudósok, mint Méliusz vagy Dávid Ferenc abban a korban, mikor a lelkészek nagy része is a különböző felekezeteken „átsétálók” voltak, hittanilag felkészületlenek.

Ennek a határaitban is egybefolyó két felekezetnek az lett a sorsa a református történész szerint, hogy a reformátusoknak az unitárius vallásra való tömeges áttérése a székelyföldi református egyházat alapjaiban támadta meg, olyannyira, hogy Pokoly szerint „az egyház elveszítette református színezetét, és mint unitárius kezd szerepelni”.⁴ Az Unitárius Káté szerint: „Az ország magyar ajkú népének nagy része (tehát nem csak a székelyföldiek), János Zsigmond fejedelemmel együtt, Dávid Ferenc mellé állott, és az általa hirdetett tiszta jézusi kereszténység követője lett”: unitárius. A Báthoriakkal ajtóstól jött be az ellenreformáció, a rekatolizálás, a „maga türelmetlen és kegyetlen gyakorlatával, erőszakosságával”. Zoványi szerint Orbán Balázs keményebben fogalmaz: „Báthoriak az osztrák zsoldban lévő jezsuiták behozatalával Erdély vallásos békéjét felzavarták, várpadokkal megismertették, Mihály vajda és Bástya korát előkészítették, és a törököt ellenséggé hozták be”⁵ Az ellenreformációval szembeni közös sors segítette a közös összefogásra a két egyházat, habár a Báthoriak tudatosan a reformátusokat igyekeztek leválasztani az unitárius közösségről, hatékonyan pártolni őket, az „oszd meg és uralkodj” ősi elve alapján. A református fejedelmek a magyar egység megteremtéséért segítettek a reformátusság túlsúlyba kerülését rendeleteikkel és egyházi vezetőik törvényellenes intézkedéseinek az elnézésével, valamint a nagyobb családoknak a református vallásra való „átsegítésével”. A jog- és sorsközösségben élő székely nép vallásilag nagy többségben - a katolikus kivétellel - egységes maradt. Ehhez a reformátusból unitárius színezetet kapott „közös valláshoz” betársultak a reformáció szélsőséges, de jelentős tömege, a szombatosok, akiket zsidózóknak is neveztek. Az Ószövetség szigorú elvein szervezkedett, és Erdély-szerte, de főleg a Székelyföldön jött létre nagyobb vallási közösségük.

Mivel az országgyűlési törvényesítést nem nyerték el, az unitárius vallás szélsőségeiből nőtt ki ez a szombatos közösség, ezért az unitáriusok üldözésére használták fel a fejedelmek létüket. Ők az unitáriusok szárnyaival takaróztak. Ezért már az 1606-os kolozsvári zsinat kizárta őket a határozataival. Az 1618 novemberi országgyűlés az unitáriusokat felszólította, hogy tisztázzák magukat a szombatoság gyanúja-vádjá alól. A november 11-én tartott erdőszentgyörgyi zsinat Keserői Dajka János református püspök elnöksége alatt, mint fővádló is, ült össze. Az önvédelem nem volt erős, mert az unitárius püspök lengyel származású volt, nem tudott (jól) magyarul, és nem tudta megvédeni híveit a vád alól. A gyűlésről is különböző vélemények fogalmazódtak meg: Ferenc József szerint, ekkor hat pontban foglalták össze az unitáriusok védekező álláspontjukat.⁶ Kohn szerint kizárták kebelükből a szombatosokat.⁷ Pokoly szerint a szombatosok felfedésének a módozatait állapították meg. A következő évben Keserői Dajka 300 fejedelmi katonával elindult a Székelyföldre „megcirkálni”, válogatás nélkül, a falvakat.

Erre a „megcirkálásra” a fejedelem adott engedélyt, az ő tudtával történt minden. Nyíltan nem téríthetett a vallásszabadság törvényének ellenére falvakat reformátussá, de a püspöke „egyházi szín alatt” megtehetette. A kiküldetésének, a megbízatásának a hivatalos célja az volt, hogy kiderítse, kik a szombatosok, hol vannak gyülekezeteik, tisztán vagy vegyesen élnek-e a többi felekezetekkel, és őket kitérítse a szombatos tévelygésből, természetesen a református vallásra.⁸ A református történész, Pokoly szerint is „kellő indok nélkül”.⁹ Az egyházközségekben közösségben éltek a reformátusok az unitáriusokkal, köztük a szombatosokkal, lelkészeik felekezetre való különbség nélkül váltották egymást a tanítókkal együtt az egyházközségekben, vagyon-templom-föld közösségben voltak a felekezetek. Nem azt kutatta, hogy hol vannak szombatosok, hanem azt, hogy egy adott egyházközségben volt-e református lelkész vagy tanító, mert ha igen, akkor az az egyházközség csak református lehet. Hogy Maros- és Udvarhelyszéken is „megcirkálta” a nyomozó bizottság a falvakat, annak csak egyes nyomai, utólagos feljegyzésekből vett következtetések vannak. A vármegyék - Kisküküllő stb - kérdésével most nem kívánok foglalkozni. A tömeges térítés a szombatoság vádjának takarója alatt Háromszékből van bővebben feljegyezve. Az itteni közös együttélésre a bizonyítékot nem az együttélés milyenségére, hanem a valóságára és nagyságára találjuk meg. Az unitáriusok szerint (Uzoni Fosztó) 62, Szentábrahámi L. Mihály püspök szerint 70 egyházközség elvételéről volt szó. Pokoly legfennebb 8–10 unitárius egyházközség „bekebelezéséről” tesz említést. Szerinte az 1614. évi „unió okmány”- a két egyház esperesei közt a fejedelem jóváhagyásával létrejött megegyezésből ered. Több református gyülekezetben unitárius pap vagy mester volt alkalmazásban, és ezek onnan való eltávolítását nem tartotta egyházfoglalásnak, hanem az egyházak megtisztításának, egymástól való elkülönítésének.¹⁰ Ezzel a „határmegvonással” 62–70 háromszéki egyházközségünkben a közös együttélés megszűnt, pedig tudomásunk szerint itt volt a legkevesebb szombatos belekavarodva a közös „együttélésbe”. Hivatkozva a negatív példára, jogosan kérdezhetjük, hogy a 16–17. században volt-e még példa két felekezet ilyen együttélésére? Esetenként Keserői Dajka a

papokat is hitelvileg levizsgáztatta, a kétségessé vált esetekben. Szentábrahámi L. Mihály püspök szerint: „az unitárius papok nem voltak eléggé forgottak, gyakoroltattak a keresztény vallás ágazataiban az unitáriusok szerint”.¹¹ Megjegyezni kívánom, hogy a református papok és a gyülekezetek sem voltak „eléggé forgottak” a hitágazat, a szervezeti és a szertartásbeli kérdésekben, de őket senki nem kérdezte meg. Ebben a kérdésben a valóságos és igazságos döntést az zavarja - kizárja -, hogy a vizsgálóbíró és az ítélő azonos személy volt, a 300 fejedelmi katona csak nyomatékot adott a döntésben. A közös múltért, enyhén ítélve, Pokolyra hivatkozva: ezután olyan helyeken is feltűntek református gyülekezetek, hol János Zsigmond óta soha sem voltak. Aranyosrákosi Székely Sándor a 19. század elején történelmi visszatekintésében így tudósít az akkori és az ottani eseményekről: „Sepsi, Kézdi és Orbai székely székekben 62 ekklesiák menének által a reformata vallásra, reformata püspök Dajka Keserű János és Slepsil Szentgyörgyi unitárius; de vallását titokban (reformátusra) változtatott pap Sikó István (háromszéki esperes) eszközeitek által - ami annál könnyebben esheték meg, mivel az időben Háromszéken a reformata és unitária ekklesiák olly viszonyban állanak egymáshoz, melly szerint egy templomba járanak isteni tiszteletre, ha a pap unitária volt az ekklesiában, az iskola-tanítónak reformátának kellett lenni, és megfordítva -, ezen barátságos viszonyoknak ekkor vége lett”.¹² Az igazság kiderítését megakadályozta az a rendelet, mely az unitárius püspöknek vizsgálatot (kiigazítást) végezni 70 évig nem engedett a háromszéki egyházközségeiben, az unitárius lelkészek is a „dogmatikumokat” kivéve a református püspök fennhatósága és vizsgálata alá tartoztak.

A jobb megértés szempontjából e korra jellemzően a következőkkel szeretném világosabbá tenni az akkori „helyzetet”: A századforduló papjairól általában nincsen jó „vélemény”. Zoványi szerint sok volt a tanulatlan, az „érdek-pap” köztük. A Baranyai Kánonkönyv 36. cikkelye a székelyföldi papok tudására is fényt vethet e korban, mely szerint, „ha valaki erkölcsében, magaviseletében jó, s tudja a magyar írást, érti a kereszténységnek fundamentumát, olvassa a magyar Bibliát: hátorságosan felszentelhető papnak”.¹³ A papi-tanítói utánpótlásról a századfordulón és később is nem történt kellő minőségi gondoskodás. Borsos Tamás krónikája szerint Mihály vajda (a Vitéz) különösen a magyar papok elfogatását és megöletését hagyta meg katonáinak.¹⁴ Így jellemzik e kort: „A nyáj pásztor nélkül, városok, falvak felégetve, püspökök, papok, tanárok idegenben bújdostanak”.¹⁵ A történelmi helyzet következménye, hogy a János Zsigmond fejedelem időszaka után az unitáriusok kisebbségbe szorultak. Ez fejedelmi akaratra is történt. Külföldi kapcsolataikban a későbbi fejedelmek nem mulasztották el hangsúlyozni, hogy ők nem unitáriusok vagy szombatosok. Báthori István a pápához írt levelében foglalkozott, hogy ő „mindent elkövet az áriánus szekta terjedésének meggátlása érdekében.”¹⁶ Dávid Ferencre így förmedt rá „Távozz innen büdös eretnek! Rövid időn végbe viszem, ha Isten is úgy akarja, hogy szarvaid letöressenek”.¹⁷ Náp-rágyi katolikus gyulafehérvári püspök Rudolf számára 1602-ben az unitáriusok kiirtására Erdélyre egy tervezetet dolgozott ki. Ennek következménye lett, hogy 1603-ban Básta generális a dévai részleges országgyűlésen az unitárius

vallást eltörölte.¹⁸ Bethlen Gábor sem rokonszenvezett az unitáriusokkal, habár annak született, így nyilatkozott: „Én az áriánusokat fölötte gyűlölöm és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömestebb őket üzném ki az országból.”¹⁹ Bethlen Gábor dicsőségének koronáját, mint a szabad vallásgyakorlat betartásának legkiválóbb képviselőjének a „koronáját”, alaposan megtépázza az, hogy elnézte, buzdította és segítette az unitáriusok „kigyomlálását” birodalmában. Petrichevith Horváth Kozma jegyezte fel önéletírásában, hogy I. Rákóczi György „felette idegen volt Önagysága Erdélyben” az unitáriusokkal szemben. Tudhatta, mert udvari embere volt. Fejedelmi ráhatással is az unitáriusok egyre gyengültek, úgy tűnik, hogy helyzetük nehezebb volt az erdélyi román ortodoxokénál. Az unitáriusok megmaradásának összetartásából fakadt az a megállapítás, hogy őket az összetartás jellemzi.

Addig volt valóságos unitárius-református együttélés Erdélyben, míg a szombatosok üldözésének címe alapján az unitáriusok ellen az állami hivatalos különválasztási hadjárat meg nem indult.

Az együttélés lehetőségét és adottságát a következőkben látom:

1/ Sajátos nyelvi, társadalmi hagyományok és törvények azonossága a Székelyföldön. Érdekazonosságon alapuló politikai felfogás.

2/ A hitelvek „népi közelítése” egymáshoz. Egyfelől a reformátusnak „elszíneződése”, másfelől az unitárius hitelvek végleges kialakulatlansága.

3/ A székelyföldi lelkészek zöme nem tudott szellemileg lépést tartani a teológizáló vezéregyéniségekkel. (lásd Szentábrahám L. M.). Nem volt elegendő lelkész. Bethlen Gábor írta Alvinczi Péternek, hogy „az elmúlt distributumokban országunkban a keresztyén tudós tanítókat (Isten) Ófelsége elannyira kiszedegette volt, hogy eklézsiák árván maradtanak.”

4/ A felekezeti együttélés az 1568-as tordai ediktumba beleillett míg a fejedelmi trón meg nem szilárdult. Addig az ország belső békéjét szolgálta.

5/ Az ellenreformációval szemben az egység „erős vár volt”, összetartásra kényszerített. A református és unitárius püspökök felekezeti különbség nélkül egységesen léptek fel a közös egyházi érdekekben, pl. a jezsuiták ellen, a papi özvegyek segélyezésének ügyében stb. Ezt az összetartozó és egymást is segítő közös akaratot Báthori István is tudta, végrendeletében Zsigmondnak így hagyakozott: „Mindenek felett a kolozsvári és gyulafehérvári (jezsuita) kolégiumokat hagyom és bízom reád... oltalmazd és védld ezeket...Az áriánusok követelni fogják megsemmisítésüket, a te kálvinista és lutheránus tanácsosaid támogatni fogják őket, eretnek udvari ifjoncok helyeselni fogják, te azonban tartsd és oltalmazd őket, ha kedves a lelked üdve.”²⁰

6/ Az egyházközségek anyagi javaikat osztatlanul birtokolták, bármilyen felekezeti lelkésze vagy tanítója volt a közösségnek. Az együttélés megszűntetésével osztozkodtak. Az utolsó közös javak osztozása Bölönben van feljegyezve, mikor a harang után 1868-ban az addig közösen bírt egyházi földön is lélekszám arányában megosztottak a reformátusokkal.

7/ A székelyföldi templomerődök még egy század múlva is a faluközösség voltak, habár unitárius templom köré épültek.

8/ A közös együttélés az oka annak, hogy az unitárius és református lelkészeket sokszor mindkét egyház a magáé közé sorolja.

9/ A forrongások nem vallási alapon indultak el, hanem társadalmi hátterük volt. A Báthori–Bekes harcban mindkét táborban vegyesen voltak minden felekezethől (pl. a katolikus csíkszentkirályi Andrásyak a Bekes csapatában voltak.)

10/ Az együttélés nem csak hátrányunkra volt, annak előnyét is élveztük.

11/ A békés együttélésre az országgyűlés gyakorta hozott határozatot, pl. 1552, 1557, 1563, 1564-ben, a karánsebesiek vitájával kapcsolatban úgy döntött, hogy egyik nap az egyik, másik nap a másik felekezet használja a templomot. A tordai 1568-as ediktum teljes szabadságot adott az együttélésre is.

Ezt a felekezeti együttélést Barcza József²¹ református professzor így magyarázza: „Korábban (Bethlen Gábor előtt) az volt ezen a vegyes vallású vidéken (ti. Háromszéken) a gyakorlat, hogy a falvak református lelkészt alkalmaztak és unitárius tanítót, vagy fordítva: unitárius lelkészt és református tanítót...Keserű Dajka János 1619-től kezdve megszüntette a felemás helyzetet, aminek az lett az eredménye, hogy 62 gyülekezettel nőtt a reformátusok száma.”²²

Részletesen okadatolja ezt az együttélést, amit én szimbiózisnak nevezek, Gál Kelemen: „E csodálatos együttélés úgy keletkezett, hogy Mihály vajda és Básta rémuralma alatt a kolozsvári központtól távol eső vidékeken, a Székelyföldön, s különösen Háromszéken és az Erdővidéken lévő eklézsiák felügyelet és ellenőrzés nélkül maradtak. Ennek a helyzetnek lett a következménye az, amiről a Katalin által 1630-ban elrendelt tanúkihallgatásokból értesülünk, hogy az ottani eklézsiák szabadon hívhattak maguknak papokat és mestereket... Állások üresedése alkalmával reformátust hívtak oda, ahol azelőtt unitárius pap volt s ugyanúgy mestereket is. A papok és mesterek békességben éltek még abban az esetben is, ha különböző felekezetekhez tartoztak. A két felekezet tagjai ... ugyanazon templomba jártak, s egy istentiszteletet hallgattak. A felügyeletet és egyházkormányzást minden fél fellett saját előljárósága gyakorolta. Ezt az állapotot a szükség hozta létre, s a református és unitárius esperesek kérésére a fejedelmek megerősítették. A két vallás hívei közt eddig is fennálló és nagy elismeréssel kiemelt egyetértést és barátságot - idézi Pokolyt - még szorosabbá tette, s oly szoros kapcsolatot létesített, mely COMMUNITAS (kiemelve a szerzőtől) néven századokon keresztül fennmaradt.”²³ A kezdeti időpont megállapításával nem értek egyet, mert az előző években is számtalan példával igazolhatjuk az egyházak közötti közösséget: A Katalin kihallgatásakor olyanok is vallottak, akik még emlékeztek a Dávid Ferenc korabeli együttélésre. Nem hisszük, hogy a Mihály vajda és Básta pap-irtó rendeletének a következménye az együttélés, de elismerjük, hogy akkor nagyobb volt a lelkészhiány, és a fejedelmi engedély a néhol felmerülhetett ellentétek megoldására eszközöltetett ki.

Hogy békességes együttélés, szimbiózis volt, azt bizonyítja annak az erőszakos, hatalmi erővel való megszüntetése 1618–1638 között. Báthori István fejedelem úgy értékeli ezt az együttélést, hogy „közöttünk szerfelett nagy az egyetértő egyetnemértés.” A békés szimbiózis megszüntetését a szombato-

sok miatti hadjáratnak is nevezhető reakció váltotta ki. Az országgyűlés állandóan keresteti az újtókat, a Jézus- és Isten-káromlókat, a szombatosokat, 1578, 1579, 1581, 1582 és a további években. Az unitárius egyház védekezett a vádak ellen. Az 1592. május 31-én tartott gyűlésen a renitens papokat megfenyítették, egyeseket eltiltottak a prédikálástól, erre a gyűlésre az udvarhelyszéki papok és tanítók nem jelentek meg. Volt okuk.

Kovács András²⁴ az unitárius–szombatos együttélést két korszakra osztja: I. 1588–1621 és a II. 1621–1638 évekre. Nagyjából egybeesik ezzel a beosztással az unitárius–református együttélés is. Tehát hármassal együttélés volt a valóságban, amit az unitáriusok, ha kényszerből is, de el kell ismerjenek, míg a reformátusok tagadják.

Véleményem szerint a legkevesebb szombatos Háromszéken volt, kik mögött sok tekintélyes főúri védelmet nem tudunk. Ezért és az erőszakos „beavatkozásért” lett kirívó példa a „keserői megcirkálás” ebben az időben. A közös együttélés megszüntetésében nem csak Keserői Dajkának volt irányító szerepe, hanem a sepsiszentgyörgyi unitárius esperesnek, Sikó Istvánnak, aki titokban, a köztudat nélkül református vallásra tért át, és kísérté a Keserői térítő-expedíciót. Sikó „árulása” nagy veszteséget okozott Háromszéken, de az akkori felfogás szerint nem ez volt a „megcirkálás” fő bűne, hanem az, hogy az országgyűlési végzés, a vallásszabadság ellen vétkeztek. Az unitárius emlékezet szerint 60–70 egyházközség elvesztését jelentette. A népi hagyomány szerint az első vallató kérdés az volt, hogy szolgált-e ebben az egyházközségben református lelkész vagy tanító? Ha elbizonytalanodott a válasz, akkor azt kérdezték, hogy azon a valláson vagytok-e, mint az itt lévő Sikó, aki már református lett titokban.²⁵ A háromszéki megmaradt unitáriusokat a világiak ébersége mentette meg (pl. Bölönben be sem engedték a komissziót).

Az udvarhelyszéki együttélés számai rejtettebbek. Itt az unitarizmus radikálisabb szárnya lett az uralkodóbb, mert ezt a vidéket cirkáltatta legtöbbször a hatalom. Ennek a magyarázatát abban látom, hogy ezen a vidéken az unitarizmus Dávid Ferenc utáni radikalizmusának itt voltak a legerősebb „beton-hátvédei” a főnemesek és országnagyok személyében (Ősi, Pécsi, Petki, Orbán, Kornis stb. családok.) A Pécsi Simon és rokoni összeköttetésének 100-nál több faluban volt birtoka és befolyása. Kornis Farkas felesége, Erzsébet angol királynő özvegye, unitárius vallása miatt a református veje által Erdőszentgyörgyön a pince-börtönbe volt bezárva. Az együttélés bizonyítására, az annak megszüntetésének hatalmi erővel való véghezvitelére álljon itt egy pár pillanatfelvételi tény.

Az 1638. július 7-én tartott szenterzsébeti karhatalommal történt vallási hovatartozás népszámlálásakor azt vallották az atyafiak, hogy „Azelőtt tartottak más religión lévő papot is, de a mostani csak szombatos lehet Pécsi uram miatt. Tartottak iskolamestereket is felváltva, unitáriust és szombatosot, de a mostani csak szombatos lehet”. Egy fél év múlva, 1639 februárjában fejedelmi biztosok újabb megcirkálása és népszámlálása alkalmával, mikor 14-én már a református egyházközség megszervezettnek van nyilvánítva, az anyakönyv feltekintve, elsőnek Pécsi Simonnak, aki ekkor tudunk szerint még a börtönben volt, kezdődött. Ez a bizottság reggel 50, este 68 reformátust, 39 unitáriust és

16 „bizonytalan” vallású embert talált a faluban, kik csak szombatosok lehetnek. Ha ezzel a bizottsággal továbbmegyünk a vidéken, február 15-én Nagysolymosban érkezünk, hol reggel 55, este 63 reformátust vesznek nyilvántartásba, kik a hidegkúti újonnan áttértekkel együtt még 18 lélekkel szaporodtak. Ezzel szemben reggel 17, este 26 unitárius és 8 bizonytalan vallásút talált a hivatalos népszámláló bizottság.

Február 16-án a kissolymosiakat vették számba, hol 38 reformátust és 82 unitáriust találtak. Ekkor az unitáriusoknak ítélték a templomot, de egy év múlva az újabb bizottság már csak 24 unitáriust és 28 magát nem unitáriusnak vallott, de valójában a szombatosságról a református vallásra tértek nyilvántartásba. Ezután az egy egyházközséget alkotó Bözöd és Bözödújfalura került a vizsgálat sora. Bözödon a 18 reformátussal szemben 61 unitáriust találtak. A bözödújfalviak mind szombatosoknak találtatván, akkor frissiben átálltak reformátusnak 83-an. Így a 83 újfalvi és a 18 bözödi református, 101 lélek, a reformátusoknak nyerték meg a templomot. Valami azért itt nem lehetett törvényesen rendes, mert száz év múlva Bölöni János esperes kérésére az unitáriusok javára új tanúkihallgatást rendeltek el, hol a főkérdés ez volt: „Igaz-e, hogy ezekben a falvakban a szombatosokkal együtt erőszakosan térítették az unitáriusokat is?” A vizsgálat eredménye az, hogy a bözödi templom unitárius lett.²⁶

A névtelen krónikás szerint Udvarhelyszék 125 faluja közül a szombatosok különválasztása idején 32-ben éltek az unitárius, református gyülekezetek közt szombatosok. Ahol lehetett, a fejedelem is besegített a reformátusok mellé. Álljon itt példának a bethfalvi eset. Ők Rugonfalvához tartoztak akkor, közös templomuk volt. A fejedelem intézkedik a vallási kérdésekben a reformátusok javára: „Tíz esztendővel ezelőtt (1608) némely rugonfalvi értékes (jómódú) emberek (Nyújtódiak?) Dávidista avagy szombatos papot vittének oda”, ezért megszünteti a vallásukat és református papot rendel oda.²⁷ A papválasztásra egy másik kirívó eset áll előttünk példának: 1600 körül a szenterzsébetiek Mihály vajda idejében, a maguk kis házi forradalma alkalmával, Eössi Andrásnak anyagi kárt okoztak, amiért Eössi beperelte őket. Közben megegyezés jött létre a földesúr és a község között, mely alapján Eössi visszavonja a feljelentést, a község vállalja kezesség mellett, hogy ezután „Kolozsvári hiten lévő papot tartson...és egyéb hiten való papot ne fogadjon el, kit nem akar a faluba” Eössi.²⁸

A Homoród-vidéki szombatosságra való visszahatást mutatja a homoródszentpáli Kornisok, a kénosi Gál Ferenc, a Pécsi vejének, a homoródszentpáli Szentpáliaknak, a homoródszentmártoni Simén Jánosnak, Pécsi sógorának az 1638 utáni vagyoni helyzetében beállott változás, vagyonelkobzás.

A marosszéki és a mezőségi unitárius–szombatos–református együttélés megszüntetésének tömegekben számított ideje 1619–1639 év. A marosvásárhelyi szombatos–unitárius–református együttélés történelmünknek kiemelt és jeles bizonyossága az oklevelek szerint.

Nem csak az egyházközségekben volt „elmosódott, vagy szándékosan elmosott” az unitárius (szombatos) valláshoz való tartozás megvallása, hanem a külföldön tanuló unitáriusok is gyakran reformátusoknak vallották magukat,

hogy ne nyilvánítsák eretnekeknek őket, és ne távolítsák el az egyetemekről. Bölkényi Fülöp János pl. angol egyetemre járt, ott erősen kálvinista szellemű könyvet fordított - Mennyei látomás a címe -, itthon három szombatira való verse maradt fenn. Mikó Ferencről azt tartják, hogy habár unitáriusnak vallotta magát, Hévizen unitárius gimnáziumot létesített, a felekezetek hitelvei közül válogatva állította össze a maga egyéni hitét, összeválogatva a neki tetsző tanokat. Igaz, az ellenségei állították ezt, de valószínű, hogy hitében az „átmenetiek” közé tartozhatott, mint sok más kortársa.

Összegezve az alábbi következtetésekre jutunk:

Az 1568-as tordai vallás- és lelkiismereti szabadság törvénye nem formai ediktum volt, hanem lehetőség a különböző erdélyi felekezetek egymással való közösségben élésére. Történelmi dokumentumok igazolják, hogy volt szimbiózisszerű együttélés a református és unitárius vallások között átszöve a szombatossággal. Az országgyűlési végzések és a fejedelmi rendeletek megerősítik ezt a tényt. A szombatosok kiirtásának idejéből való dokumentumok igazolják azt, hogy szoros összefüggés, összenövés volt a különböző magyar ajkú felekezetek között, amit tudatosan használt fel a világi hatalom arra, hogy vallási egységet teremtsen e kis Erdélyországban a hatalom megerősítése érdekében. Ezzel a karhatalmi beavatkozással fosztotta meg az unitárius egyházat a tekintélyes pártfogóktól, patrónusoktól, hívei nagy részétől, és főleg a székelységre hagyta az unitáriusság megmaradását a mai napig. Az együttélés volt fogyatkozásunk egyik fő oka.

Gondolataim nem azért vetettem papírra, hogy valakinek vagy valakiknek bűnül rójam fel a történeteket, hanem azért, mert biztató jelt látok arra, hogy lehetett és kell együtt élnünk, hogy megmaradjunk.

Jegyzetek

¹ Pozsonyi Szentmártoni Kálmán: *János Zsigmond erdélyi fejedelem élet- és jellemrajza*. I. G. Duca, 1934. 317.

² Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. Budapest 1968. II. 17. (Orbán B)

³ Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Genius kiadás. Budapest 1986. 4.7. (Zoványi)

⁴ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. Budapest, 1904. I. 220. (Pokoly)

⁵ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. I. 349.

⁶ Ferencz József: *Unitárius kistükör*. Kolozsvár, 1930. 54.

⁷ Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk, irodalmuk*. Budapest. 1899. 85.

⁸ Dr. Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. Minerva rt. 1935. I. 54 (Gál).

⁹ Gál I. 55.

¹⁰ Gál I. 55.

¹¹ Gál I. 55-ben Szentábrahámi L. Mihály egyháztörténetére hivatkozik a 476. lapot jelölve meg.

- ¹² Aranyosrákosi Székely Sándor: *Unitária vallás története Erdélyben*. Kolozsvár, 1839. 132.
- ¹³ Gál I. 44.
- ¹⁴ Gál I. 39.
- ¹⁵ Gál I. 44.
- ¹⁶ Dr. Erdő János: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár. 1986. 61.
- ¹⁷ Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke*. Budapest, 1879. 206 (Jakab)
- ¹⁸ Kolozsvár a főbíró és a jegyzőt küldte el erre a dévai gyűlésre. Trauzner Lukács a Dávid Ferenc veje elhagyta unitárius vallását, de érte nemességet kapott Hadrév birtokával. A főbíró nem tagadta meg unitáriusságát, ezért Básta lefejeztette.
- ¹⁹ Gál.I.117. Megjegyezni kívánom, hogy Bethlen Gábor fejedelem a koráról, tetteiről, életéről írt krónikákat, könyveket stb. maga ellenőrizte, ő cenzúrázta, és csak azután adott szabad utat a róla és koráról írottaknak!!!
- ²⁰ Jakab. 210.
- ²¹ Barcza József: *Bethlen Gábor a református fejedelem*. Budapest, 1987.
- ²² Barcza J. i.m. 199–200.
- ²³ Gál I. 53.
- ²⁴ Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 125. (Kovács A.)
- ²⁵ Kovács András szerint népi hagyományon fennmaradt emlékezet.
- ²⁶ Kovács A. 182–183.
- ²⁷ Kovács A. 77. Egybeveszi az unitáriust a szombatossal.
- ²⁸ Kovács A. i.m.

MOLNÁR B. LEHEL

AZ UDVARHELYKÖRI UNITÁR[IUS] EKKL[ÉZSI]ÁK JAVAINAK CONSCRIPTIÓJA 1715. DEC. 10-ÉN

Emberi múltunk törvényszerű és egységes folyamatát a történelmi források vagy kútfők segítségével ismerhetjük meg. Általában történelmi forrásnak tekintünk minden olyan emléket, amely hozzásegít bennünket a múlt életének a megismeréséhez. A forrás tehát nem tárgya, hanem eszköze a múlt megismerésének. Mivel a források nagyon sokfélék lehetnek, ezért valamilyen rendszerbe kell foglalni azokat, hogy könnyebben el lehessen igazodni köztük. A források legáltalánosabb felosztása szerint 3 csoportot különböztetünk meg: 1. tárgyi emlékek, 2. íratlan hagyomány, 3. írott források. A történészek elsősorban a 3. csoport forrásaiból dolgoznak, és ha forrásokról beszélnek, rendszerint csak az írott forrásokat értik ezen.

Írott források nagyon régi időkből is rendelkezésünkre állnak, napjainkig hatalmas mennyiségben halmozódtak fel, s ma is állandóan gyarapodnak.